

BİZANS DEVRİ ANADOLU TARİHİNDEKİ PROBLEMLER

Speros VRYONIS

Çev. Ekrem MEMİŞ

Bizans devri Anadolu tarihinin, ilim adamına çıkardığı problemlerden bazıları üzerinde, birtakım şifahi bilgiler vermek, bizim için zevk ve bir onur vesilesi olacaktır. Bizantinoloji ve Türkoloji'nin ilkeleri, kronolojik, coğrafi ve günlük meseleler bakımından içiçe girdiğinden, Türk Tarihi ve Türk Dili sahasının âlimleri, Bizans Anadolu'sunun, zorluklarla dolu tarihinin ortaya koyduğu problemlerden pek çoğunu çözümlenecek olan teklifler ve metotlar getirmek için, son derece elverişli bir pozisyonadadırlar. Bir sevk içerisinde sizlere hitabetmek istiyorum.

Gayet iyi bildiğiniz gibi, Diokletian ve Konstantine'nin reformları ile başlayan ve Selçuklu istilâları dönemine kadar devam eden Bizans Küçükasyası'nın kronolojik devri, oldukça uzun bir devirdir. Başka bir tabirle, Bizans Küçükasyası en azından sekiz asır mevcudiyetini devam ettirmiştir(1). Fakat, bu uzun ömürlülüğüne ve coğrafi bakımdan genişliğine rağmen, Bizans Küçükasyası, bazı bakımlardan muallâkta kalır. Bunun tam tersine, Bizans dönemi Balkanları'nın tarihi üzerine yapılan araştırmalar, çok daha ileri bir seviyede olup, Bizantinistlerin, söz konusu bölgenin 11. Yüzyıla kadar olan tarihi hakkında vermiş oldukları raporda büyük çapta değişiklikler veya tashihler olması mümkün değildir. Bu devirdeki

* Bu yazı, California Üniversitesi, Los Angeles profesörlerinden Dr. S. Vryonis'in 17 Mayıs 1963 de Ankara Üniversitesi Dil veTarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü'nde vermiş olduğu konferansın metnidir. Kendisi notlar ilave ederek *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt I, sayı. 1, Ankara 1963, s. 113-132 arasında yayınlanmasına müsaade etmek lütfunda bulunmuştur. Bu İngilizce metin Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Doç.Dr. Ekrem Memiş tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

1) Bu makaledeki "Bizans Küçükasyası" tabiri, Trabzon-Kayseri-Tarsus'tan geçen fakat Kilikya'yı içine almayan bir hattın batı sahasında kalan yer olarak sınırlandırılmıştır.

Bizans Küçükasyası'nın tarihi, aynı dönemdeki Balkanlar bölgesinin tarihinden daha az tetkik edildiği gibi, Bizans Anadolu'sunun tarihi, Anadolu tarihinin herhangi bir devri ile mukayese edildiği zaman da görülecektir ki, Bizans Anadolu'sunun tarihi halâ nispeten karanlık bir perde ile örtülüdür. Hitit tetkikleri sahasında K. Bittel ve T. Özgüç vasıtasıyla gerçekleştirilen ilerlemeler, Roma devri Anadolu'su hakkında Magie'nin son derece yerinde olan gözlemleri, ve daha sonraki Selçuklu ve Osmanlı Anadolu'su üzerine k. Erdmann, Uzunçarşılı, O. Turan, Ö. Barkan, Wittek, Cahen, Köprülü ve diğerleri tarafından kaleme alınan monografiler, Bizans Anadolu'su üzerindeki araştırmaların ihmale uğradığına işaret ederler.

Yarımadanın, Bizans tarihinde oynadığı önemli ve büyük rol nazarı dikkate alındığı zaman, Bizans Küçükasyası'nın maruz kaldığı bu ihmalkârlık, tuhaf görünür.

Avrupa'da Almanlar ve Slavlar, doğuda ve güneyde Araplar lehine büyük topraklar kaybettikten sonra, Küçükasya, imparatorluğun manevî ve fizikî gücünün başlıca hazinesi oldu. İmparatorluk nüfusunun en büyük kısmı Küçükasya'da idi ve o, imparatorluğun ziraî, kırsal, madenî ve diğer ürünlerinin başlıca kaynağı idi. Ordular için hür köylülerden toplanan askerlerin en önemli kısmını Küçükasya teçhiz etti. Büyük toprak aristokrasisinin çoğu orada yerleşmişti. Anadolu'dan gelen yetenekli generallerin, valilerin, patriklerin, din adamlarının ve imparatorların sayısı, dikkat çekicidir. Ayrıca, Anadolu'nun şehir merkezleri, Balkanlar'a kadar olan büyük sahalardaki, Bizans şehir cemiyetinde önemli yaralar açan yeni kavimlerin periyodik göçlerinden, nispeten korunmuş olarak kaldı. Aşıkâr bir şekilde görülen bu büyük ehemmiyetine rağmen, onun tarihi, son derecede az bilinir. Şüphesiz, Küçükasya'nın coğrafyası ve epigrafisi üzerine William Ramsay ve onun ekolünün yapmış olduğu çalışmaların, Anadolu tarihine bazı önemli katkıları olmuştur. Aynı şekilde, Jerphanion'un, bu sahanın sanat tarihi için yazdığı eseri, monumental bir üründür. Etnografî, demografî, dinî, şehirsal, kırsal, ekonomik ve idarî tarihin geniş sektörlerinden bazılarına önemli katkılar yapılmış olmasına rağmen, onlar, doğrudan doğruya ve tam olarak tetki edilmemişlerdir.

İlk olarak, etnografî sahasına bir göz atalım. Eskiçağda Küçükasya, etnografik bakımdan Kafkas bölgeleri ile mukayese

edilebilecek bir durumda idi(2). O, linguistik ve kültürel açıdan büyük bir çeşitlilik arzettiği gibi, Lidyalılar, Likyalılar, Mysialılar, Lakonyalılar, Frigyalılar, Kapadokyalılar, İsaurlular, Ermeniler, Grekler ve diğerleri gibi değişik etnik grupları sinesinde barındırıyordu(3). Bizans tarihi görüşü açısından, en can alıcı hadise, bu gruplar arasındaki Hellenleşme ameliyesi idi. Söz konusu ameliye, klâsik Grek eskiçağında, Hellenistik ve Roma devrinde ve nihayet Bizans döneminde olmak üzere, üç safhada cereyan etmişti. A. Jones ve L. Robert, sentez ve sistematik materyal koleksiyonları ile ilgili olarak düzenli bir şekilde yapmış oldukları örnek çalışmaları ile bizi aydınlatmış olmalarına rağmen, bu Hellenleşme ameliyesi, şimdiye kadar kesin bir tarz kabul etmemiştir(4). Hakikî malzemenin oluşturduğu bütün koleksiyon, bütün ameliyenin açık bir şekilde su yüzüne çıkabileceği bir noktaya henüz ulaşmamıştır.

Greks öncesi Anadolu dillerinin tetkikinde karşılaşılan temel problemlerden biri, Frigyalı, Likyalı, Kapadokyalı, Mysialı, Paflagonyalı vs. gibi eski etnik isimlerin anlamında görülen tekâmülî izlemektir. 1870 yılında, Rambaud, 10. Yüzyıldaki Bizans imparatorluğunun tarihi üzerine yapmış olduğu ön çalışmasını kaleme aldığı zaman, bunları, 10. Yüzyılda Anadolu'da yaşantısını devam ettiren dil gruplarını temsil eden terimler olarak izah etmişti(5). Bundan sonra, 1908 yılında, Alman filoloğu Holl, bu dillerden bazılarının 6. yüzyıla kadar yaşadığını gösterdi. Fakat o, söz konusu dillerin bu zamana kadar ölü bir hale gelmiş olabileceğini de ileri

2) A.H. Sayce, "Languages of Asia Minor", *Anatolian Studies Presented to Sir William Ramsay*, ed. W.H. Buckler and W.M. Calder (London, 1923), s. 396.

3) Konuyu büyük ölçüde karıştıran bir kimse, aşağıdaki eserlere müracaat edebilir: A. Goetze, *Kulturgeschichte des Alten Orients. Kleinasien*. 2 nd. ed (Munich, 1957), 180-3, 193-4, 201-9; D.C. Swanson, "A Select Bibliography of the Anatolian Languages", *Bulletin of the New York Public Library* May-June, 1948 3-26; O. Masson, "Epigraphie asianique", *Orientalia*, nov. ser., 23 (1954), 439-42; J. Friedrich, *Kleinasiatische Sprachdenkmäler* Berlin, 1932; M.B. Sakellariou, *La migration grecque en Ionie*, (Athens 1958), s. 414-37.

4) A.H.M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford, 1940; L. Robert, *La Carte. Historie et geographie historique avec le recueil des inscriptions antiques*, Vol. II, *Le plateau de Tabat et ses environs* Paris, 1954; ayrıca, *Villes d'Asie Mineure; etudes de geographie ancienne*, 2 nd ed. (Paris, 1962).

5) A. Rambaud, *L'Empire grec au dixieme siecle*, Paris, 1870, s. 241-2, 252.

sürdü(6). Bununla beraber Holl bile, elindeki metinlerin tamamını doğru olarak yorumlayamamıştır ve onun yapmış olduğu çalışmaların üzerinden de yarım yüzyılı aşkın bir süre geçmiştir. İhtiyaç duyulan şey, Hitit ve Luwi dili üzerinde tetkikler yapmış olan Neumann ve Cate'ninkiler gibi bir seri tetkiklerdir(7). Ayrıca, yalnızca coğrafi isimlere dönüştürülebilen Likyalı, Lidyalı, Kapadokyalı vs. gibi daha eski etnik isimlerin manalarını ortaya koyabilmek için semantolojik bir tetkik yapılmalıdır. Bu tetkikler, Küçükasya'nın belli bölümleri hakkında bilgi sahibi olmak için, son derece faydalıdır. Bu etnik-coğrafi terimlerin yanlış yorumlanmasından ortaya çıkan hatalar hakkında verilecek bir örnek, böyle bir tetkikin gerekliliğini izah etmek için, yeterli olacaktır. Holl, ve onu takibeden yazarların hemen hepsi, 5. yüzyıl kilise tarihçisi Sokrates'in bir pasajından, Frigce'nin, Hristiyanlık çağının 5. yüzyılında konuşulduğu ve anlaşıldığı neticesini çıkarmışlardı(8). Halbuki Sokrates, 5. yüzyıl Küçükasyası'nda Gotlar'ın piskoposu olan Selinas adlı birinin, karışık bir evlilikten dünyaya gelmiş bir oğul olduğundan bahseder.

"O, baba tarafından Got'lu ve anne tarafından Frigyalı idi. Ve bu yüzden o, kilisede her iki dilde de öğretim yaptırdı" (9). Bu pasaj, Selinas'ın, cemaatine hem Gotça ve hem de Frigce hitabettiği şeklinde yorumlanmıştır. Fakat gerçek soru, "amfoterai tais dialektois" ibaresinin her iki dildeki anlamıdır. Bu, onun gerçekten hem Gotça'yı ve hem de Frigceyi konuştuğu anlamına mı gelmektedir, yoksa buradaki Frigyalı kelimesi, onun annesinin Frigya bölgesinden

6) K. Holl, "Das Fortleben der Volkssprachen in Kleinasien in nachchristlicher Zeit", *Hermes*, 43 (1908), s. 240-54.

7) C. Neumann, *Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen und luwischen Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit*, (1962), Ph. H. J. Howink Ten Cate, *The Luwian population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period* (1961).

8) Holl, A.yer., 247-8; W.M. Caldner, "Monuments from Eastern Phrygia", In *Monumente Asiae Minoris Antiquae*, 7, Manchester, 1956), XV, XXXII; Friedrich, "Phrygia", *Pauly-Wiscova*, 868-9.

9) Socrates, *Historia Ecclesiastica*, *Patrologia Graeca*, 67 (1864), 648; "selanas otton gotton episkopos anor epimikton ekson to genos Gottos men on ek patros frnks de kata metara kaidia toüto amfoterai tais dialektois etimos kata kata tem ekklesan edidaske".

olduğuna işaret eden basit bir referans mıdır? Bizans müellifleri genellikle yerlere orijin göstermek maksadıyla, coğrafi isimleri yerleştirirken kişi adlarını zikrederler (modern Yunanistan'da halâ bu usûl devam ettirilmektedir). Böylece kaynaklar, Thetталos, Halladikos, Makedon, Tharx, Kappdox, vs. gibi birer ferdi zikredeceklerdir. Sokrates'in metnindeki Phryx adının da linguistik bir terim olmaktan ziyade coğrafi bir terim olduğuna, başka bir kilise tarihçisi olan Sozomenus'un paralel bir pasajında işaret edilmektedir. Sozomenus, Silenus'un "... sadece milli dili olan Gotça ile değil, fakat aynı zamanda Greklar'in dili ile de" vaazlar verebildiğini anlatmaktadır(10).

Sokrates ve Sozomenus'un metinlerinden verilen bu örnek, bu etnik-coğrafi isimlerin semantolojik bakımdan tetkik edilmesinin son derece gerekli olduğunu gösterir.

Biz, Bizanslılar tarafından müstemleke haline getirilen Ermeniler, Suriyeliler, Slavlar ve diğerleri gibi daha sonraki etnik gruplar hakkında, daha fazla bilgiye sahibiz. P. Charanis'in tetkikleri, bilhassa bu etnik gruplar ve Bizans'ın, çeşitli kavimleri ikamet ettirme konusunda güttüğü siyaset üzerine son derecede önemli olmuştur(11). Fakat ikamet ettirilen bu gruplar üzerinde Bizans kültürünün etkisi hakkında yapılacak olan tafsilatlı bir tetkikata halâ lüzum vardır.

Bizans devrinde, Anadolu'nun demografisi (nüfusu) sahasına hemen neredeyse temas edilmemiştir. Anadolu'nun demografisi hakkında geç klâsik devir için Broughton ve Beloch (12), Osmanlı devri

10) Szomenos, Kirchege chichte, ed.J.Bidez and G. Hansen, Berlin, 1960, s. 236; "Kai epi ekklesans ikano didaskein ou monou kata ten patrion aütou fonen alla gar kai ten Ellenon".

11) P.Charanis, "Ethnic Changes in the Byzantine Empire during the seventh Century" *Dumbarton Oaks papers*, 13 (1959), 25-44; "Slavic Settlements in Byzantine Asla Minor" *Byzantion* 18(1948), 69-83; "The Armenians in the Byzantine Empire", *Byzantiniaslavica*, 22(1961), s. 196-240.

12) J. Beloch, *Die Bevölkerung der griechish-römischen Welt*, (Leipzig, 1886). 227ff. T.R.S. Broughton, *Roman Asie Minor* vol. VII in *An Economic Survey of Ancient Rome*, Baltimore, 1938), 812-16; Eski devir üzerindeki daha yeni bilgiler için bak: H. Bengtson, *Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die romische Kaiserzeit*, 2nd. ed. Munich, 1960, 421; C. Roebuck, *Ionian Trade and Colonization* New York, 1959, s. 21-3.

için de Barkan (13) tarafından önemli tetkikler yapılmıştır. Fakat Russel'in araştırması(14) bir tarafa bırakılacak olursa, bir kimsenin bu önemli konu üzerinde müracaat edebileceği pek az kaynak vardır (15). İkinci elden kaynaklar, Küçükasya'yı, nüfusunu yarı-yarıya azaltmış olarak tasvir etmeye meyillidirler. Bu eserler iki kategoriye ayrılır: 1- İslâm müelliflerinin tetkikleri, 2- Marksist tarihçilerin tetkikleri.

İslâm müellifleri, Küçükasya'nın nüfusunun Arap akınları neticesinde çok azaldığını ve Anadolu nüfusunun büyük bir kısmının gözden kaybolduğunu, sık sık ifade etme eğilimindedirler(16). Bununla beraber, bu netice abartılmış gibi görünmektedir ve biz bu mesele üzerinde, M. Canard'ın onuncu yüzyıl için yaptığı gibi, Bizans-Arap Harp tarihini örneklerle derinlemesine tetkik edinceye kadar, ihtiyatlı karar vermeliyiz(17). Arap akınları genellikle küçük yağma

-
- 13) Ö. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri", *İktisat Fakültesi Dergisi*, II.I (1949), s. 1-10; "Essai sur les donnees statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman aux XV. et XVI. e siecles" *Journal of the Economic and social History of the Orient*, I. (1957), s. 9-35.
- 14) J.C. Russel, *Late Ancient and Medieval Popilation, Transactions of the American Philosophical Society*, 43, no. 3 Philadelphia, 1958, 81-100; "Late Medieval Balkan and Asia Minor Popilations", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3(1960), A.Andreades'in çalışmalarına, yararlanmak amacıyla halâ müracaat edilebilir: "La Popilation de l'empire byzantin", *Actes du IV e Congre's International des etudes byzantines*, Sofia, 1935, 1935 s. 117-26; "peri toũ pletüsmoũ kai toũ plouton tes Konsttannoũpoleos kata toũs eesoũs Ksonous" in "Erga, I (Athens, 1938) s. 417-21.
- 15) Daha sonraki dönem için P. Charanis'in şu eseri vardır: "A Note on Population and Cities of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century" *Joshua Starr Memorial Volume; Studies in History and Philosophy* New York, 1953, s. 135-48.
- 16) C. Cahen, "Le probleme ethnique en Anatolie", *Journal of World History*, II, 2 (1954), 352-3; M. H. Yinanç, Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944, 21; F. Köprülü, *Les origines de l'empire ottoman*, Paris, 1935, s. 60.
- 17) M. Canard, *Histoire de la dynastie des Hamdanies de Jazira et de Syrie*, I Paris, 1953, H. Ahrweiler'in son çalışması olan "L'Asie Mineure et les invasions arabes VII e-IX e siecles", *Revue Historique*, 27 (1962), s. 1-32, tatmin edici değildir

operasyonları olup, tüm yarımadanın nüfusunu tamamıyla yok etmek için yapılmış yeterince geniş çaplı akınlar değildi.

Marksist tarihçiler, herhangi bir sağlam kaynağa dayanmayan, fakat daha ziyade Marksist dogmanın söylentilerine dayanan bir neticeden yola çıkarak, Anadolu'nun nüfusunda meydana gelen genel bir düşüşe de işaret etmişlerdir. Fakat, konferansta daha sonraki bir husus için Anadolu tarihinin bu devri hakkındaki Marksist yorum üzerinde daha başka fikirler ileri sürme meselesinde ihtiyatlı davranacağım.

Anadolu'nun demografisinin tetkikindeki gerçek zorluk, 7.-11. Yüzyıllar için yeterli kaynağın olmamasıdır. Bizans tarihi kaynaklarının hemen hepsi Konstantinopolis merkezlidir ve bu yüzden onlar, eyaletlerdeki şartları ve olayları aksettirmezler. Mahalli tarihler bize hiçbir malumat vermezler. Bu yüzden çoğu tarihçiler, eyaletlerin tarihi bahis konusu olduğu zaman, sessiz kalmayı tercih ederler. Bizans devri Anadolu'sunun demografisi hakkında malumat edinmek için hangi kaynaklara müracaat edebilir? Ekseriya "nütitiaie episcopatum" olarak zikredilen dokümanlar koleksiyonu mevcuttur. Bu dokümanlar, metropolitenlerin, başpiskoposların ve piskoposların söylemiş oldukları şeyleri ihtiva etmekte olup, protokolün amaçları için kaleme alınmışlar ve bu amaçla ruhanî meclislerde, imparatorluk sarayında ve öteki resmî yerlerde kullanılmışlardı(18). Bu maksatla "notitiaie", iştirak eden herbir kimsenin mevkii ve rütbesini açıkça tarif etmektedir. Herbir başpiskoposun mevkii, Hristiyanlığın yuvası olarak oturduğu şehrin eski tradisyonu, bu şehrin büyüklüğü ve onun eyalet idaresindeki önemi gibi birtakım şeylere dayanmakta idi. Bu "notitiaeler" in detaylı bir tetkiki, Jeraphanton'un daha evvel Kapadokya piskoposlukları ile ilgili izahatında olduğu gibi, halkın yapısındaki değişiklik hakkında açıklayıcı birşeyler ortaya

18) H.G. Beck, *Kirche und theologische Litteratur im byzantinischen Reich*, Munich 1959, s. 148-56; H. Gelzer, *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatum, ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Vergalt ungs-geschichte. Abhandlungen der bayertischen Akademie der Wissenschaft*, 21 (1901), 529-641; W. Ramsay, "Phrygian Orthodox and Heretics 400-800 A.D." *Byzantion*, 6 (1931), s. 1-35.

koyacaktır(19). Bu piskoposluk listelerine Konstantinopolis kilisesinin çeşitli ruhan meclislerinden çıkarılan "acta" vasıtasıyla ilaveler yapılmıştır. Bu "acta" lar, kilisenin idare ve disiplinine ait birtakım sorularla ilgili olup, çoğu kez demografi ile direkt münasebeti olan bilgiler ifşa ederler. Bu iki grup doküman, nüfus hakkında bize kesin bir rakam vermemesine rağmen, onlar, 10. ve 11. Yüzyıllarda Anadolu nüfusunda meydana gelen genel bir artışa işaret eder gibi görünürler(20).

Muhtelif kasaba ve köylerde oturan sakinlerin sayıları hakkındaki tarihi anlatımlar içerisinde, münferid referanslar da vardır. Bunlar, sistematik olarak toplanmamışlardır(21). Dahası bu kronikler ve tarihler, çoğu kez yoğun nüfuslu sahalara ve kasabalara temas ederler. Bu referanslar toplanmalı ve tetkik edilmelidir. Küçükasya'ya nüfus nakletme ya da Küçükasya'dan başka yerlere nüfus nakletme konusunda takip edilen Bizans politikası, demografi ile karşılaştırılmak suretiyle yeniden tetkik edilmelidir(22). Eyaletlerden

19) G. de Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin: Les eglises rupestres de Cappadoce*, I, 1 Paris, 1925, II-Ixii; 1-2 (Paris, 1932), 394-400. O, ayrıca 14. Yüzyılın ruhani meclisine ait bir vesıkada da kesin olarak zikredilir; Miklosich et Müller, *Acta et diplomata graeca medıaevi*, II, (1862), s. 103-6.

20) Bu netice, G. Ostrogorsky'nin "Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter", *Byzantium*, 6(1931), s. 233 isimli araştırması ile de desteklenir.

21) Edesa şehri böyle bir duruma sahiptir. Sawiras İbn el Mukaffa'nın, *History of the Patriachs of the Egyptian Church*, tr. and ed. A.S. Atiya and Y. Abd al-Masih, II, iii (Cairo 1959) adlı eserinin 305. sayfasına göre, 1071-1072 senelerinde şehirde 20.000 Suriyeli, 8.000 EErmeni, 6.000 Grek ve 1000 kadar Lâtin olup, bunların yekünü 35.000 kişi idi. 75 yıl sonra şehir Müslümanlar tarafından zapt edildiği zaman, (Bar Hebraeus, *Chronography of Gregory Abu'l Faraj*, tr. E.W. Budge, London 1932, s. 273'e göre) bildirilir ki, 30.000 kişi öldürülmüş, 16.000 kişi esir edilmiş ve 1000 kişi de kaçmıştı. Bu rakamlara göre, nüfus 47.000'e yükselmişti. Bu artışa yol açan sebep, kırsal kesimden şehre yapılan göçler olmalı idi.

22) P. Charanis, "The Transfer of populations as a policy in the Byzantine Empire", *Comparative Studies in Society and History*, III, 2 (1961).

toplanan askerlerin sayısı zaman zaman değişmekteydi, fakat demografi ile ilgili tahminler yapılırken, bu faktör hesaba katılmalıdır. Bizans materyalleri hakkında yeterince ilerleme sağlayamadığı için, arkeolojinin, şimdiye kadar pek az değeri olmuştur(23). Fakat böyle olsa bile, bir kimse, arkeolojik kalıntıların yokluğuna rağmen, Thukidides'in nasihatini daima aklında tutmalıdır. O, gelecek kuşakların, fiziki kalıntıları vasıtasıyla Sparta hakkında hüküm çıkarabileceklerini ve bu şehrin sanıldığı kadar önemli olmadığını idrak edebileceklerini belirtmişti(24). Bu yüzden burada da arkeolojinin olumsuz delilini kullanırken, gereken dikkat gösterilmelidir.

Görülüyor ki, Bizans Anadolu'sunun demografik önemi, ciddi bir şekilde ihmal edilmiştir. Rençber askerleri, çiftçileri, şehirlileri olmasaydı, Bizans, Selçuklular'ın ortaya çıkmasından uzun müddet önce Anadolu'da çöker giderdi.

.....

Din tarihi ve özellikle de mezhep tarihi sahası biraz daha iyi tetkik edilmiştir. Fakat burada da içinde bulunan pek çok güçlüğe, tatmin edici çözümler bulmaktan uzağız. Harnack, Ramsay, Anderson ve Anadolu'da Hristiyanlığın yayılışı üzerine de diğer bilim adamlarının çalışmaları neticesinde mühim miktarda materyal toplanmıştır, öyle ki, burada Hristiyanlığın erken yayılışı hakkında epeyce şeyler bilinir(25). Ayrıca, Küçükasya'da son derece fazla sayıda

23) H. Rott'un, *Kleinasiatische Denkmaeler aus Psidien, Pamphylten, Kappadokien und Lykien, Studien über christliche Denkmaeler*, 2 vols. Leipzig, 1908'deki genel mütalaası faydalı olmasına rağmen, epeyce eski tarihlidir. Şüphesiz muhtelif siteler hakkında kazı raporları mevcuttur, fakat geniş bir mütala yoktur. Küçük bir saha ile sınırlandırılmış olmasına rağmen, W. Müller-Wiener, "Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Jonien," *Istanbul Mitteilungen*, II (1961), s. 5-122'deki yazısı yakın zamanlarda yapılmış örnek bir çalışmadır.

24) Thucydides, I, X.

25) A. Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Bishopricks of Phrygia, Being an Essay on the Local History of Phrygia from the Earliest Times to the Turkish Conquest* (Oxford 1895-7), J.H. Anderson, "Paganism and Christianity in the Upper Tembris Valley," *Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*, Aberden, 1906, s. 183-227.

olan erken Hristiyanlık mezhepleri hakkındaki bilgimiz de epeyce çoktur(26). Fakat şimdiye kadar, Anadolu'da mezheplerin bu görünümünün, kültürel ehemmiyeti tamamıyla açık değildir. Holl, Grek öncesi Anadolu dillerinin yaşadığı yerde çok uzun süre devam eden bir mezhebi kökünden söküp atmanın, yapılabilecek en zor şey olduğu ileri sürdü(27). Bu prensip, kayıtsız şartsız kabul edilmiş olmasına rağmen, bu konuda daha detaylı bir tetkikat yapılabilir mi? Anadolu'nun erken yerli mezheplerinin en heyecan vericisi olan Montanizm'i ele alalım. Bu mezhep, Frigya'da ortaya çıktığı için, Frig mezhebi diye isimlendirilmişti. Holl'ün muhakemesine göre, Montanizm mezhebini, bir çırpıda söküp atmak, mahalli kültürün ve özellikle de Frig dilinin inatçı bir şekilde hayatiyetini sürdürmeye devam etmesi yüzünden, son derece güçtü. Edinilen kanaat odur ki, Montanistler, Frig dilini konuşuyorlardı ve onlar Ortadoksluğa ve Hellenleştirme hareketlerine karşı direnmişlerdi.

Mamafih, söz konusu sahada, Frigce olarak yazılmış 3. Yüzyıldan kalma çok sayıda Pagan (putperest) kitabesi mevcudiyetini sürdürmüş olsa da, Montanist ve mezheplerle ilgili diğer kitabeler (ve bunlar önemlidir) Grekçe olarak yazılmışlardır(28). Eğer Holl'ün prensibi tam olarak doğru idi ise, biz Montanist ve mezheplerle ilgili öteki kitabelerin, Grekçe'den ziyade Frigce ve öteki Anadolu dillerinde yazılmış olmasını beklerdik. O halde Holl'ün beyanı, değiştirilmesi mümkün olmayan bir karar değildir ve bir kimse, onun beyanını şartsız bir şekilde kabullenme konusunda dikkatli olmalıdır. Dini

26) Bardy, "Montanisme", *Dictionnaire de la theologie catholique*, W.M. Calder, "The Epigraphy of the Anatolian Heresies", *Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay* London 1923, s. 59-91; J. Starr, "An Eastern Christian Sect, The Athinganoi", *Harvard Theological Review*, 29 (1936), s. 93-106; S. Runciman, *The Medieval Manichee*, Cambridge, 1955; G. Ficker, *Die Phundagi ägeten* Leipzig, 1908.

27) Holl, *ay. yer.* 253.

28) W.M. Calder, "The Epigraphy of the Anatolian Heresies" s. 59-91'de mezhep muhalifi olan Sakkophorohi, *Apostatitae ve Novatians*'ın kitabelerini Grekce olarak neşretmiştir. Ayrıca bakınız: W.M. Calder, *Monuments from Eastern Phrygia, Monumenta Asiae Minoris Antiquae*, VII (Manchester, 1956) XXVII-XXXII.

bakımdan Ortadoksluk dini ve mezhebi, Grek ve Grek öncesi Anadolu dilleri arasındaki linguistik sınırlarla tam bir uyum içerisinde değildi. Kapadokça'nın bir müddet yaşadığı Kapadokya bölgelerinde, Ortadoksluk, nispeten erken bir tarihte, sağlam bir kök kazandı. Bunun aksine, Constantine Porphyrogenitus, 9. Yüzyılda, Güney Peloponez Grekleri'nin büyük bölümünün, halâ pagan (putperest) olduklarından söz eder(29).

O halde Bizans Anadolu'sunun dini tarihindeki önemli vazifelerden biri, uygunluk içerisinde bulunmayan mezhep veya dinin kültürel ehemmiyeti hakkında bir analize teşebbüs etmektir. Aynı zamanda biz, Hristiyanlığın Küçükasya'daki yayılışını yeniden tetkik etmeliyiz. Burada ehemmiyet bakımından ilk sıra, Kapadokyalı pederler, İkonyumlu Amphilochius, Ephesoslu John gibi 4.-6. Yüzyıllar arasında yaşayan kilise adamlarının el yazmaları ile kitabelere tanınmalıdır. Ruhanî meclisler ve konsüllerin kararları ve hepsinden ziyade de Hagio-graphical edebiyat (kutsal kişilerin hayatları hakkında bilgi veren kitaplar) aynı derecede ehemmiyetlidir. Hagio-graphical edebiyat, Konstantinopolis'den ziyade eyaletlerle ilgili olduğu için, özel bir ehemmiyete sahiptir. Monastikizm ve monastik kolonizasyonun yayılması da çok daha detaylı bir incelemeyi gerektiren hadiselerdir (30). 10. Yüzyılda, bir keşiş'in Küçükasya'dan Girit'e ve oradan da yakınlarında oturan Slavları Hristiyanlaştırmak için Sparta'ya gitmesi tamamıyla semboliktir(31).

.....

-
- 29) Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. and tr. G. Moravcsik and R.J.H. Jenkins (Budapest, 1949), s. 236-7. Maina şehrinin sakinleri önceden sözü edilen Slavların ırkından değil, fakat eski Romalıların (Grekler) ırkındandırlar, ve hatta bugün bile onlar yerle halk tarafından "Hellenler" diye adlandırılır, çünkü çok eski çağlarda onlar putperest idiler ve eski Hellenlerden sonra bile tasvirlerle tapıyorlardı; ve onlar, şanlı Basil'in iktidarı döneminde (M. 867-886) vaftiz edilmişler ve Hristiyan olmuşlardı.
- 30) Ö. Barkan, Müslüman Derviş teşkilatları için tam manasıyla böyle bir çalışma yapmıştır: "Les Fondations pieuses comme methode de peuplement et de colonisation Les derviches colonisateurs de l'epoque des invasions et les couvets (Zaviyes) "Vakıflar Dergisi", 2(1942), s. 59-65.
- 31) S. Lambros, "O Bios Nikonos toü Metanoelte Neos Ellenomüemon" 3 (1906), s. 150-2, 194, 200-2.

Tenkıdci bir ehemmiyete haiz olan ve en çok ihtiya duyulan şey, 7.-11. Yüzyıllar arasındaki dönemde Bizans şehir toplumunun, derin bir mütalaadan geçirilmesidir(32). Eskiağın klâsik döneminde, özellikle de Hellenistik ve Roma çağlarında, Küçükasya, kasabalar ve şehirlerle kaplı idi. Bu şehirlerin fizikî kalıntıları, söz konusu şehir hayatının nispi kuvvetine ve ehemmiyetine halâ şahadet ederler. Bu şehir hayatı, muayyen bir muhtariyet, şehir sakinlerinin kabilelere bölünmesi, gençler için muayyen eğitim çeşitleri vs. ile karakterize edilmekte idi. Fizikî olarak ise şehir, bir tiyatro, bir agora, mabetler, jimnastikhane, hamamlar, şehir surları, vs. ile karakterize edilmekte idi. Burada iki soru akle geliyor:

1- Bütün Anadolu'ya yayılmış olan Greko-Roma eskiağının bu polisi (şehri), Bizans dönemlerinde mevcudiyetini devam ettirdi mi?

2- Ve, ikinci olarak, Bizans Küçükasyası'nda herhangi bir şehir toplumu tipinden söz edebilir miyiz?

Eskiağın polisi hayatiyetini devam ettirdi mi? Bu soru, yıllık olarak seçilen magistraları (hakimleri) olan, bağımsız para bastıran, iç ve dış bağımsızlığı olan ve pagan tiyatrosu, mabetler ve kültler etrafında merkezleşen kültürel bir hayata sahip, klâsik örneğe göre organize edilmiş bir halk topluluğunun oluşturduğu, klâsik polisin şartları ile sınırlandırılmıştır. Bir müessese olarak böyle bir polis, Hellenistik kral, hüküm sürdüğü şehir içerisinde dış meselelerle ilgili tesisler kurduğu zaman, gözden kaybolmaya başlamıştı. Bizans çağına kadar, cemiyet olarak sözü edilen böyle bir polis, hakiki olarak ortadan kalkmıştı... herşey Konstantinepolis içerisinde merkezleştirilmeye yüz tutmuştu.

Fakat bu, nispeten esash ekonomik hayatı ve organizasyonu ve idari bir merkez olarak, önemli bir halk kitlesine sahip olan polisin gözden kaybolmuş olduğu anlamına gelir mi? Bu soruya iki türlü cevap verilmiştir: a) eski polisin müesseselerinin ortadan kaybolması

32) Bak: E. Kirsten, "Die byzantinische Stadt", *Bericht zum XI. Internationalen Byzantinisten Kongresses*, Munich 1958. F. Dölger, "Die frühbyzantinische und byzantinisch beeinflusste Stadt", *Attide 3 congresso internazionale de studi sull' alto medioevo*, (Spoleto, 1958). G. Ostrogosky, "Byzantine Cities in the Early Middle Ages", *Dumbarton Oaks papers*, XIII (1959), s. 47-66. Bizans kent hayatı hakkındaki kaynaklara referanslar için önemli bir eserde A. Rudikov, *Ocherki vizantiiskoi kul'tury podannym grecheskoi agioğrafi* (Moscow, 1917).

üzerine dayandırılan cevap, b) ve Marksist tarihçilerin cevabı. Biz önce, klâsik polisın müesseselerinin ortadan kaybolması üzerine dayandırılan görüşe bir göz atalım. Klâsik formların ve müesseselerin gözden kaybolmuş olduğu veya inhitata uğramış bulunduğu aşıkârdır. Mamafih, klâsik formlar gözden kaybolmuş olsa da, muhtemel krallık sahası içerisinde, şehir hayatının devam ettiği bir gerçektir. Göreceğimiz gibi, organize edilmiş ekonomik hayatı, altın ve bronz sikkayı kullanan para ekonomisi ile Bizans polisi ya da kastronu, önemli bir halk merkezi idi. Kent bürokrasisini oluşturan klâsik zümrelerin, muhtemelen çoğu kez yaptıkları gibi, çoğunluk tarafından senelik olarak seçilen magistralar da şüphesiz gözden kaybolmuşlardı. Fakat burada bile, kentlerdeki agoranın mevcudiyeti hakkında işittiklerimiz tam değildi. Fakat bir şehir merkezi olarak Bizans kenti, farklı askerî, malî ve dinî müesseseler tarafından karakterize edilmekte idi.

Arkeolojik delil, Bizans kenti üzerine bize detaylı bilgi temin edecek kadar iyi tetkik edilmemiştir. Geç antik devirden veya Bizans devrinden kalan arkeolojik delilin mukayeseli bir takdiri yapılırken, birtakım müfredatlar akılda tutulmalıdır. Klâsik antikitedeki (eskiçağdaki) kentlerin hayatı, mabet jimnastikhanesi, gimnasium, tiyatro, şehir surları, vs. nin etrafında devri daim yapmakta idi. Bundan sonra, adı geçen müesseselerin pekçoğunun fonksiyonlarını Hristiyan kilisesi yerine getirdi. O, dinî merkez oldu, ve artık tiyatro sanatı da dinî karektere bürünmüştü ve kilisede icra ediliyordu. Geride kalanlar pagan orijinli olduğu için, bertaraf edildi.... yalnızca hipodrom mevcudiyetini devam ettirdi, fakat burada bile, pagan orijinli olması sebebiyle, kilise onunla mücadele etti. Nitekim Bizans kentinin, klâsik şehrin ihtiyaç duyduğu fizikî vasıtalara ihtiyacı yoktu. Bizans kentinin temel nüvesi, şehir surlarından, agoradan ve başpiskopos'un ikâmetgâhı olarak hizmet gören kiliseden ibaretti. Ayrıca, hububat siloları, ardiyeler ve umumi hamamlar vardı. Taştan daha az dayanıklı bir malzeme olan tuğlanın kullanılması, hiç şüphe yok ki, zaman ve insanın tahribatı karşısında daha az bir süre hayatını devam ettirebiliyordu. Taştan ziyade tuğlanın kullanılması, Anadolu'da bu devrin Hristiyan çağının birinci ve ikinci asırlarında olduğu ukadar refah içinde olamamış olduğunu gösterir, fakat bu, şehir hayatının yarımadadan tamamen kalktığına delalet etmez.

Tartışmamızın konusu olan devir esnasında Anadolu'daki şehir merkezlerinin gözden kayboluşu üzerindeki Marksist görüşe

dönelim. Bizans'ın tüm sosyo-ekonomik tarihi üzerinde olduğu kadar, şehir tarihi üzerine de Sovyet Bizantinistleri tarafından son derecede önemli çalışmalar yapılmıştır. Sovyet âliminin sosyo-ekonomik tarih üzerine yaptığı bu çalışmanın, çok faydalı bir etkisi olmuştur, çünkü bu çalışma, Bizantinistlerin, temel meseleleri ve Bizans'ın sosyo-ekonomik tarihinin problemlerini yeniden tetkik etmelerine ön ayak olmuştur. Sovyet ekolünün, Bizans şehir tarihi hakkında çıkarmış olduğu netice şudur: Bizans şehir cemiyeti, 7. Yüzyıl sonlarından 9. Yüzyılın ortalarına kadar olan dönem esnasında tamamen gözden kaybolmuştu. Bu netice, ilk defa olarak Rus Bizantinisti Kajdan tarafından "Byzantine Cities in the 7-11 th Centuries" adlı makalesinde çok detaylı bir şekilde ortaya çıkarılmış, ve bundan çok daha geniş ve ayrıntılı bir biçimde de aynı bilginin "Country and Town in Byzantium in the 9-10 th Centuries" adlı monografisinde ele alınmıştır(33). Bunun neticesinde, âlimler, bu sonucu kabul etmeye temayül göstermişlerdir. Kajdan'ın şehir merkezlerinin gözden kayboluşu üzerindeki teorisi Marksist dialektik ile sıkı sıkıya ilişkilidir. Çok iyi bilinen Marksist teoriye göre, insan toplulukları dört merhaleden geçerek tekâmül ederler:

a) Greko-Roma eskiçağında olduğu gibi, cemiyetin temelini oluşturan köle toplumu, b) Köleliğin ortadan kalktığı feodal toplum, c) kapitalist toplum, d) ve sosyalist toplum.

Nitekim Kajdan, eski polis kölelik temeline dayandırıldığını, fakat feodal dönemde köleliğin ortadan kaybolduğunu ileri sürer. Bu nedenle, eski kent, kölelik üzerine temellendiği için, feodal dönemlerde gözden kaybolmuştu, çünkü kölelik ortadan kalkmıştı. O, ayrıca eski cemiyetle feodal cemiyet arasındaki geçiş döneminin 7-9. yüzyıllarda vukubulduğunu kaydediyor. Bu yüzden Kajdan, köleliğin ortadan kalktığı bu geçiş döneminde şehir merkezlerinin de gözden kaybolduğu neticesine varıyor. O teorisini kroniklerden elde ettiği delillerle ve nümizmatik delilin kullanılması yoluyla desteklemeye teşebbüs ediyor.

33) A.P. Kajdan, "Vizantiiskie gorod v. VII-XI vv", *Sovetskaya Arkheologia*, 21 (1954), s. 164-88; *Drevnia i gorod v Vizantii IX-X vv* (Moscow, 1960). Bu teoriyi kabullenme hususu tam olmamıştır. Bak: M.T.Sjuzumov in *Voprosy Istorii*, 3 (1959), s. 98-117'de şehirlerin refahının 7.-9. asırlarda fasilaya uğratılmış olduğunu iddia eder.

Kajdan, kroniklerin, iki asırlık bu devir için bir şehir toplumu tasvir etmediklerini iddia etmektedir. Fakat doğrusunu söylemek gerekirse, tartıştığımız devrin büyük bölümü için çağdaş kroniklere sahip olmadığımızdan, o, delil olarak susmayı tercih ediyor. Fakat az bile olsa, mevcut edebî kaynaklar, 7. yüzyılın sonları ile 9. yüzyıl arasında, Küçükasya'nın, vergilerini altın olarak ödeyen ve en acemi bir çobanın bile gündelik olarak bir bronz sikke, aylık olarak da aşağı yukarı iki altın sikke kazandığı aktif bir ekonomik hayatı olan canlı bir cemiyet manzarası sergilemeye devam ettiğini ifşa ederler. Kısacası Kajdan, çağdaş kaynakların sessizliğinden, 7.-9. asırlarda Anadolu'dan şehir cemiyetinin kaybolmuş olduğu fikrini ileri sürmeye teşebbüs etmiştir. Fakat az da olsa mevcut referanslar, onu desteklemezler.

Daha hünerli ve daha ilginç olanı, Kajdan'ın nümizmatik delili kullanmasıdır. O, kazılar neticesinde ortaya çıkarılanlar ile hazinelerde bulunan sikkeleri tetkik etmiş ve her imparator için ayrı ayrı olmak üzere bu sikkeleri tasnif etmiştir. Bu suretle onun meydana getirmiş olduğu ve 668 ile 842 arasındaki devrin toplam sikke miktarını gösteren tasnifi, önceki devir için yapılandan daha küçüktür. Ve o, sözlerine şöyle devam ediyor, paranın bolluğu refaha ve onun ktlığı ise ekonomik darlığa işaret ettiğine göre, bir kimse 668 ve 842 arasındaki devrin aktif bir ticari ve ekonomik bir hayata sahip olduğu neticesini çıkarmalıdır. Ve bu yüzden şehir hayatı gözden kaybolmuştur.

Nümizmatik delilin bu şekilde kullanılması ilginçtir, fakat o, çözdüğü problemlerden daha fazlasını ortaya çıkarmaktadır. Evvela, nümizmatik delilin, devirlerin ekonomik hayatının derecesi hakkında bir gösterge olarak güvenilirlik derecesi nedir? Belli bir devirde bulunan sikkelerin miktarı, darphanelerde basılan miktarla uygunluk içerisinde midir? Veya, soruyu biraz daha değişik bir tarzda soracak olursak, belli bir imparatorun dönemi ile ilgili olarak bulunan sikkelerin miktarı, direkt olarak basılan sayı ile onun iktidarının refah veya zenginliği tespit edilebilir mi? Bu meyanda bir kimse şunu da aklından çıkarmamalıdır ki, ekonomik kaos dönemleri çoğu kez, darphanelerdeki hummalı bir faaliyetin delilini taşırlar... ve bir kimsenin bu konu ile ilgili olarak yalnızca 3. asırdaki Roma İmparatorluğunu dikkate alması yeterlidir.

İkinci olarak, evvelce de zikredildiği gibi, köy ve şehir toplumu, vergilerinin büyük kısmını, 7.-9. asırlarda altın olarak

ödediler. Bu demektir ki, onsuz bir şehir toplumunun hemen neredeyse mevcut olamayacağı bir çeşit para ekonomisi vardı. Üçüncü olarak, biz biliyoruz ki, 7.-9. asırlardan kalan pek az sikke olmasına rağmen, bu dönemde eyaletlerde tedavilde olan altın sikke miktarı nispeten büyük meblağlara ulaşıyordu. Theophanes'de tesadüfen geçen iki referans, hükümetin, takriben 800 yıllarında Küçükasya'daki hünerli askerler için bir yılda 1.000000 altın sikkeyi maaş olarak dağıtmak suretiyle harcadığını kaydeder(34). Ancak, bu altın paradan hiçbiri günümüze kadar gelmemiştir. O halde ne olmuştur? Kajdan'ın tasniflerine göre, tartışma konusu olan iki asırlık dönem için tüm imparatorluktan yalnızca 138 sikke günümüze kadar ulaşmıştır. Öyleyse bu sebepten dolayı, Kajdan tarafından 7.-9. asırlar Küçükasyası'ndaki şehir merkezlerinin yokluğunun bir işareti olarak kullanılan numizmatik delilin, değersiz olduğu neticesini çıkarmalıyız, çünkü bu miktar, basılan tüm paranın son derece küçük bir bölümünü teşkil eder(35).

Numizmatik delilin geniş ölçüde nazarı dikkate alınmasından itibaren, günümüz Anadolu müzelerinde ve çeşitli koleksiyonlarda bulunan Bizans sikkelerinin genel bir tasnifini yapma hususunda mühim bir ilgi uyanmıştır.

Daha ziyade 10.-11. yüzyıllara ait ziraî kanunlar üzerindeki tetkiklerin bir neticesi olarak, Anadolu'nun kırsal kesiminin tarihi üzerine daha fazla bilgiye sahibiz. Fakat, ortaya çıkan pekçok zor soruya cevap vermeye teşebbüs eden Küçükasya'nın kırsal kesim tarihi

34) Theophanes, *Chronographia*, ed.C. de Boor, I (Leipzig, 1883), s. 484, 489.

35) Kajdan'ın numizmatik teorisinin detaylı bir eleştirisi için bak: G. Ostrogorsky, "Byzantine Cities in the Middle Ages," 48 ff. P. Grierson, "Coinage and Money in the Byzantine Empire 498-c. 1090," *Settimane di studio del centro di studio sull' Alto Evo VIII. Moneta e scambinell'*. *AltoMedioevo*, (Spoleta, 1961), 445-6. S. Vryonis, "An Attic Horrd of Byzantine Gold Coins (668-74) from the Thomas Whittomore Collection and the numismatic Evidence for for the Urban History of Byzantium." *Sbornik Radova Srpski Akademije Naukai Umetnostin* 68. *Vizantolojki Institut*, 8 (1963), s. 291-300.

hakkında halâ geniş çaplı bir gözlem ve inceleme mevcut değildir(36). Hepsinden önce, kırsal cemiyet üyelerinin dahil olduğu muhtelif yasal kategoriler hakkında karmaşık bir sorun mevcuttur. En kolay şekilde ayırdedilebilenler arhonlar veya asillerdir. Fakat şimdiye kadar, Anadolu aristokrasisi, malikânelerin mevkiî ve miktarı ve de yalnızca aristokrat aileler arasında yapılan evlilik ittifakı sistemi hakkında yapılmış tam bir liste ele geçmemiştir(37). Köylülerin tetkiki hakkında da çok az ilerleme kaydettik. Hür bir çiftçiyi ya da bir serfi neyin yahut nelerin tayin ettiği ya da mevcut olmaya devam eden köleliğin derecesi hakkında, şimdiye kadar kesin bir anlaşma yoktur. Aynı zamanda, sosyal bünye içerisindeki bu çiftçi sınıfın nisbî değişkenliğini ve oynaklığını aydınlatacak bir tetkike de ihtiyaç vardır. Bir kimse, zengin arazi sahibi, tüccar, gemici, güçlü bürokrat, general ve hatta imparator olan önemsiz çiftçi kökenli kimselerin sayısız örneklerini işitir.

İlmi bir tartışmada önemli konulardan biri, mevcut "hür" köylülerin derecesi ve miktarı hakkındaki bir soru etrafında temerküz etmiştir. Toplumun coğrafi hareketini engelleyen faktörlerden birisi, vergi şekli ve hükümet idi. Çünkü, toprağın herbir birimi için vergi ödeme mükellefiyeti vardı. Toprağın boş bırakılması, hükümeti, vergi

36) G. Ostrogorsky, "La commune rurale byzantine," *Byzantion* 32 (1962), 139-66; *Quelques problèmes d'histoire de la paysanne byzantine* (Brussels, 1956); *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Brussels, 1954; "Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages" *Cambridge Economic History*, I (Cambridge 1941), s. 194-223. Lemerle, "Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: Les sources et les problèmes," *Revue Historique*, 219 (Jan. Mar. 1958), s. 37-74 (Avr-Juin. 1958), s. 254-84; (Juillet-Sept. 1958), s. 43-94'de mütalaa bulunmaktadır. Lemerle, burada Ostrogorsky'in görüşlerinden pek çoğuna karşı çıkmıştır, fakat bazı durumlarda o, filolojik delilleri zorlamak suretiyle bozmuştur. Örneğin 274. sayfada o, toprağı "memleketler" olarak tercüme eder, halbuki 72. sayfada o, toponim'ü ordudaki yerler veya mevkiiler olarak tarif eder. Bu terimler muhtemelen her iki durumda da toprağı zikrederler. Ayrıca onun stratotez hakkındaki tarifi farazi ve rastgeledir.

37) Bu konuda, Harvard Üniversitesi, Widener Kütüp- hanesinde, S. Vryonis'in, *The Internal History of the Byzantine Empire during the Time of Troubles 1057-1081* (1956) isimli yayınlanmamış bir çalışması mevcuttur.

gelirlerinin kaybı ile karşı karşıya bırakmak suretiyle tehdit ediyordu. Böylelikle, arazi parçasına ödenmesi gereken vergi yükünü bir başkası kabullenmedikçe, bir çiftçi teorik olarak toprağını boş bırakamazdı. Fakat çiftçiler topraklarını satabiliyorlardı ve çoğu kez sattılarda, ve alıcı sadece vergi yükünü kabullendi. Çiftçilerin bu sınıfı topraklarını satmakta serbest olduklarına göre, herhalde bu sınıf epeyce hürdü. Vergi yapısının ve idari sistemin, Bizans çiftçisine yüklediği yükün derecesini söylemek zordur. Vergiler, onları ödemek zorunda olanlar tarafından hiçbir zaman hayır dua ile karşılanmamıştır. Tartıştığımız dönemdeki Bizans vergi yapısının acımasızlığının biraz abartılmış olması, son derece mümkündür. Çünkü sık sık verginin ağırlığı beyan edildiği çin, etki, Anadolu'nun nisbi refahını tahrip edici mahiyette olmuştur. Burada gerekli olan şey, zorla benimsetilmeye çalışılanların aksine, Anadolu'da, hükümetin icra ettiği hizmetlerin takdiridir(38).

Hükümet idaresinin dışında, kırsal kesimdeki sınıfların Bizans cemiyetine, belli başlı ekonomik ve dinî mahiyetteki yerlere dahil olmasını sağlayan başka yollar da vardı. Kırsal kesimin kentlerle münasebeti, araştırılması gereken en önemli konudur(39). Eyalet idaresinin merkezleri olarak kentler, merkezî hükümetin kırsal alanlara ulaşmasını sağlayan mihraklardı. Fakat bizzat kendi içerisinde bile bu, tamamlanmış herhangi bir çeşit cemiyet meydana getirmek için yeterli değildir. Diğer faktörler sahneye gelmekteydi. Ekonomik aktivite sahasında, Anadolu'nun çiftçileri çeşitli tarımsal ve kırsal ürünler ürettiler. Bu ürünler için başlıca pazarlar, kentlerdi. Kentler, küçük mahalli endüstri ve ticari yerlerin tasarrufunda, mühim bir iş hayatının merkezleri haline geldiler. Çiftçiler ürünlerini satmak ve mahalli zenaatkârların ve tüccarların mallarını satın almak için kentlere geldiler. Kent ve kırsal kesim arasındaki bu kuvvetli ekonomik bağın en önemli göstergesi, Trabzon'da St. Eugenius, Konya'da Archangel Michael, Efes'te St. John, vb. gibi çeşitli

38) The monograph of J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München, 1958, 259 vd. böyle bir çabaya girişmemiştir.

39) Batıdaki durumla mukayese edildiğinde, Bizans'taki şehir ve köy arasındaki nisbeten daha yakın bağlar hakkında bak: S. Runciman, "Byzantine Trade and Industry," *Cambridge Economic History*, Bu Cambridge, 1952, 86-7.

azizlerin bayram günlerinin kutlanması ile birlikte yapılan panayırlar veya bayram-pazarı günleri idi(40).

Aynı şekilde daha iyi bir tetkike ihtiyacı olan mesele, kırsal toplumun meydana gelmesinde kilisenin oynamış olduğu roldür. Tasdik edilmiş olduğu üzere, kırsal alanlar, kentlerden gelen piskoposlar tarafından hristiyanlaştırılmıştı. Her bir Anadolu kentinin kendine has koruyucu bir azizi vardı, ve erkenden Anadolu'nun her tarafında bu azizlerin etrafında merkezleşen bir kùltler (tapınımlar) grubu oluşmuştu(41). Bu kùltler, esasen orijin ve karakter bakımından mahallî idiler ve bunlar, sadece kent halkı üzerinde değil, aynı zamanda kırsal kesimdeki halk üzerinde de etkili olup, büyük bir anlam taşımakta idiler. Zengin ve güçlü'nün yanısıra hasta ve muhtaç olan herkes ihtiyaç duyduğu zamanlarda, yöredeki azize başvurdu, ve şüphesiz herkes, inandıkları azizin yapmış olduğu hizmetlerinin karşılığı olarak ekonomik yönden ona katkıda bulundular. Böylece yöre azizleri, Anadolu'nun kent sakinlerinin olduğu kadar, kırsal kesimdekilerin hayatının her cephesine de girmiş oldular. Merkezî kilise, bütün bu mahallî kùltleri kolayca masetti ve bu suretle, Bizans Anadolusu'nun kırsal kesimindeki sınıfları ile kentlerdeki sınıfları Bizans toplumu içerisine dahil etti.

Tetkik edilmeyi ve açığa çıkarılmayı bekleyen Bizans kırsal cemiyetinin tarihinde mevcut olan önemli problemlerin tümünü gözler önüne sermek için, bir teşebbüs yapılmıştır:

a) her şeyden önce, kırsal kesimdeki muhtelif sosyal ve yasal grupların ayırddedilmesi problemi vardır. b) ikinci olarak, kırsal alandaki Bizans idaresinin bir takdiri yapılabilirdi, c) son olarak, kırsal kesimin ekonomik ve dinî sahalarda kentle olan ilişkisi ortaya konmalıdır.

.....

40) Ph. Koukoules, *Bu santinin Bios Kai polismos*, III (Athens, 1949), s. 270-83.

41) H. Elehay, *Les legendes grecques des saints militaires* Paris, 1909; *Les origines du culte des martyres*, Brusseau, 1933. Anadolu'daki azizlerin kùltleri üzerine tek tek yeni tetkiklerin yapma zamanı gelmiş olduğuna, F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, 3 rd. ed Brussels, 1959 daki büyük hacimli eseriyle işaret edilir. A. Hadjinicolaou-Morava'nın eseri de böyle bir çalışmadır: *O agtos Mamas*, Athens, 1953.

Bizans Anadolu'sunun ekonomik tarihi, hemen hemen tamamiyle ihmal edilmiştir, buna rağmen Roma çağlarındaki Anadolu hakkında mükemmel bir ekonomik mütala mevcuttur, ve aynı zamanda Cahen, İnalcık, Barkan ve diğerleri tarafından Selçuklu ve Osmanlı dönemi Anadolu'su üzerine yapılmış bir takım önemli tetkikler de vardır(42). Yine esas güçlük, kaynak malzemesinin güçlüğüdür. Roma çağları için, Amasyalı Starabo'nun önemli coğrafi anlatımlarının yanısıra, bol miktarda kitabe vardır. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde, önemli Türkçe döküman koleksiyonlarının yanında İbn-Batuta ve El-Umari'nin coğrafi eserleri ile Pegolotti ve Badoer'in ticarî el-kitaplarına sahibiz. Ne yazık ki, Osmanlı devrinin kaynakları kadar detaylı olan çağdaş Bizans dökümanları ortadan kaybolmuştur, ve tarihi anlatımlar, konstantnepolis üzerinde merkezileşmiştir(43).

Bununla beraber bu güçlük, Bizans Küçükasyasının ekonomik tarihi ile ilgili bir araştırmayı tamamiyle engellemez. Bir kimse diğer prosedürlere başvurmuş olabilir. Son zamanlarda Bizans maden endüstrisinin araştırılmasında kullanılmış olan bir metot, Bizans devirlerinde Anadolu'nun ekonomik tarihinin tümüne tatbik edilebilir, Dökümantasyonun daha bol olduğu Roma ve Osmanlı devirlerindeki Anadolu'nun ekonomik tarihini incelemek suretiyle, bir kimse, özellikle yenilik taraftarı olmaktan ziyade son derece muhafazakâr ve muhafaza etmeye temayüllü Bizanslılardan itibaren, Bizans Anadolu'sunun ekonomik tarihine biraz ışık tutabilir. Bu metodun şekli, bir Bizans maden endüstrisinin mevcut olup olmadığı

42) Broughton, op-cit. C. Cahen, "Le commerce anatolien au debut du XIII e siecle" *Melanges d'histoire du moyen age dedies a la memoire de Louis Halphen*, Paris, 1951, s. 91-101 H. İnalcık, "Borsa, XV. asır sanayi ve ticaret tarihine dair vesikalar," *Belleten*, 24 (1960), s. 45-102; Ö. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri" *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II, 1. (1949), s. 1-19: XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları İstanbul, 1945.

43) Bu kayıp Bizans materyalinin detaylı mahiyeti geriye kalan fragmanların bazılarında kolayca çıkarılmıştır. N. souronos, *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalite aux XI e et XII e siecles: Lecadastre de Thebes* Paris, 1959. Miklosich et Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, VI (1890), s. 4-15.

sorusuna tatbik edilmek suretiyle izah edilmiştir(44). Balkanların büyük bir kısmının Slavlara ve Yakın Doğunun büyük bölümünde Araplara kaybedilmesinden sonra, Bizanslıların maden üretim sahalarını kaybettikleri ve bu yüzden hiç maden üretmediklerini farzetmek, Bizans ekonomik tarihinin standart işlemleri içerisinde âdet haline gelmiştir(45). Fakat Roma çağlarındaki madencilik endüstrisi hakkında yapılacak bir tetkik, altın, gümüş, bakır, demir ve kurşunun Küçükasya'dan çıkarıldığını gösterir(46). Selçuklu ve Osmanlıların ilk dönemlerine ait kaynaklar, bu madenlerin çoğunun, Anadolu'nun aynı mıntıklarında çıkarılmış olduğuna işaret ederler (47). Bu nedenle, eğer madenler, Bizans dönemlerinde de işletilmeye devam ediyorsa, buna şaşırırmamak gerekir. Fakat zorluk şudur ki, pek az kaynak mevcuttur. Bununla beraber, Procopius, Theophanes ve bazı kilise kaynaklarının yanısıra, Ermeni ve Arap kaynakları da, Bizans devri, Anadolusundaki madenlerin mevcudiyetinden bahsederler.

Öyleyse, Roma'nın ekonomik hayatını Selçuklu-Osmanlı Anadolusu'nun ekonomik hayatı ile mukayese eden bu metodolojinin, Bizans Anadolusunun tarihi için, ve özellikle de bu yaklaşımın neticelerini teyid edecek bir kaç Bizans kaynağı bulunabilirse bir değeri olur. Fakat neticelerin türü genel mahiyette olacaktır ve onlar kemiyete ait olmaktan ziyade keyfiyete ait olmaya mütamayıl olacaklardır. Nitakim, bu metot vasıtası ile madencilik, dokumacılık, boyamacılık, seramik ve cam yapımı, gemi inşası, balıkçılık, kerestecilik, sakız üretimi, süngercilik, koyun yünü vs. gibi Bizans Anadolusu'nda mevcut olan ekonominin bazı türlerini tahkik ve tayin etmek mümkün olmuştur(48). Fakat böyle bir metodolojiye tamamiyle

44) S. Vryonis, "The Question of the Byzantine Mines" *Speculum*, 37 (1962), s. 1-17.

45) M. Lombard, "Les bases monetaires d'une supramatie economique: L'Or musulman du VII e siecle au XI e siecle" *Annales*, 2 (1947), s. 146-60.

46) Broughton, *a.g. yer.*

47) V. Gordlevski, "Ekspluatatsia nedr zemli v Turtsii", *Sovetskoiye Vostokovedenie*, 3 (1945), 109-145.

48) J. Teall, hububat hakkında bir çalışma yapmıştır. "The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025" *Dumbarton Oaks Papers*, 13 (1959), s. 87-139.

bağımlı olmak zorunda değiliz, çünkü kiliseye ait metinler özellikle

Küçükasya'nın ekonomik hayatı üzerine epeyce zengindir. Ne yazık ki, Bizans devrinden kalan kitabelerin sayısı Roma devrinden kalanlara göre epeyce, azdır, fakat az miktarda geriye kalanlar da ehemmiyete haizdir(49). Etraflı bir tarama yapılırsa Bizans tarihi rivayetleri de mühim miktarda malumat vereceklerdir.

"Arap Coğrafyacıları" adı verilen yegane önemli kaynak, hiç yararlanılmadan bırakılmıştır. Bu materyal Bizans Anadolu'sunun ekonomik tarihi hakkındaik malumatımızı büyük ölçüde artıracaktır. Bununla beraber dil zorluğu ve bazı durumlarda tatmin edici metinlerin olmayışı, onların sistematik olarak kullanılmasını önlemiştir. Araplar, eski Grek coğrafyasının tradisyonlarına Bizanslılardan daha fazla sahip çıkmışlardı, ve onların eserleri, Küçükasya'nın şehirleri, yol sistemleri, el sanatları ve tarım ürünleri hakkında önemli ölçüde bilgi ihtiva ederler. Fakat bu metinlerin kullanılmasında iki temel problem vardır. Şimdiye kadar hiç kimse, bu yazarlarda Anadolu hakkındaki muhtelif raporlar arasında mevcut olan ilişkiyi detaylı bir biçimde ortaya koymamıştır. Nitekim, daha eski müelliflerden kopye etme ve bilgi toplama şeklindeki Arap uygulaması, Anadolu'nun ekonomik tarihi üzerine bilgi veren materyal hakkında herhangi bir takdirde bulunmaya önemli bir engel teşkil eder. İkinci olarak, bu metinlerin en önemlilerinden biri olan El-İdrisi'nin eseri, henüz tenkitci bir şekilde neşre hazırlanmamıştır, öyle ki, biz, çok kötü Fransızca tercümeğe güvenmek zorunda bırakılırız. Bu Arapca materyal birkez tam olarak neşredilip bize sunulur, ve çeşitli anlatımların birbirleriyle olan ilişki ve bağıntıları tetkik edilirse, Bizans Anadolu'sunun ekonomik hayatı üzerine yeni malumat edineceğiz.

Ermeni ve Suriye kaynakları, Manandian(50) tarafından en iyi ve en etkin şekilde kullanılmış, fakat batılı seyyahlar yalnızca Selçuklu ve Osmanlı devirleri için kullanılmışlardır.

49) H. Gregorie, *Recueil des inscriptions grecques chretiennes d'Asie Mineure*, I, Paris, 1922, 91, 127, çeş. yer.

50) Y. Manandian, *O torgoule: gorodakh Armenii v sviazi s mirovoi torgoule: drevnikh vremen* (Erevan, 1954).

Kaynaklar ve onların problemleri hakkında yeterince söz edilmiştir. Belki araştırmanın genel hatları üzerine birkaç söz söylemek burada yerinde olacaktır.

a) Yarımada'nın ekonomik hayatını karakterize eden endüstriler, el sanatları, ziraî ve kırsal ürünler hakkında genel bir tasnif lüzumludur. Böyle bir liste, Waltzing tarafından Roma imparatorluğu için tanzim edilen çizgileri takip etmelidir ve Goitein de Genizeh materyallerinin temeli üzerine dayanarak Ortaçağ İslam dünyası için böyle bir liste hazırlıyor(51).

b) İkinci olarak, Anadolu'nun dahili ekonomik hayatı hakkında bir tasvire, muhtelif sanatların ve ziraî hususiyetlerin lokalizasyonuna, şehirler arasında ve şehirlerle kırsal alanlar arasında ve şehirlerle kırsal alanlar arasında vukubulan mahalli ticaretin bir taslağına ihtiyaç vardır.

c) Üçüncü olarak, Bizans Anadolu'sunun güneyde Kırım, Konstantinopolis, Ege Dünyası ve Yunanistan, Girit ve Mısır'la; doğu da İslâm ve Kafkas Dünyası ile olan ticarî ilişkilerin benzeri bir tasvirine ihtiyaç vardır. Benim kendi araştırmaların ticaretin önemli ölçülerde olduğunu göstermektedir(52).

.....

Bizans Anadolu'sunun idarî tarih safhası, Diokletian ve Konstantin'in idari reformları ve mevzu ile ilgili sistemin başlangıç ve sonu hakkında büyük ölçüde ilmî bir tetkik yapılmıştır. Böylelikle Bizans Anadolu'sunun idarî tarihinin genel çizgileri daha fazla veya daha az açıktır(53). Fakat asıl mihenklerin daha detaylı bir tasviri ve

51) J. Waltzing, *Etude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, 4 vols. Louvain, 1895-1900. Goitein, "The Main Industries of the Mediterranean Area as Reflected in the Records of the Cairo Genizeh", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 4 (1961).

52) "The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization, 11-15 th Centuries" isimli hazırlık aşamasındaki bir çalışmanın, bir bölümünde.

53) Bibliyoğrafya için bak: G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* NewBrunswick, 1956.

analizi makbul olur. Eyalet idaresi ne gibi hizmetler yaptı? hangi yükümlülükleri yerine getirdi? ve halk üzerindeki toplam etkisi ne idi? 11. -15. asırların Bizans idarî sistemi hakkında dikkatli bir tetkik yapmanın ve dolayısıyla de idarî sistem üzerinde Türk fethinin etkisini anlamının ve de ayrıca Bizans idarî yapısının fethi teşvik edici olup olmadığı hususunun derecesini tayin etmenin özel bir ehemmiyeti vardır(54). Bizans idarî örnekleri ile Türk Anadoluşunda kurulan idarî sistemleri arasındaki ilişki hakkında yapılacak bir tetkikat da aynı derecede önemli olacaktır. Profesör Köprülü ve İnalçık'ın çalışmaları, bu hususta yapılmış kıymetli başlangıçlardır (55).

.....

Hanımlar ve beyler, yukarıdaki konuşmamla sizlere Bizans devri Anadoluşu hakkındaki bilgimizin noksanlıklarla dolu olduğunu ve de ayrıca bu tarihin daha iyi bilinebilmesi için çözülmesi gereken bir takım zorluklar bulunduğunu en kısa şekilde arz etmeye çalıştım. Beni sabırla dinleme nezaketinde bulunduğunuz için hepimize teşekkür ederim.

54) H. Glycatzi-Ahrweiler, "Les fortresses construits en Asie Mineure face a l'invasion seldjucide, "Akten des XI internationales Byzantinisten kongreeses, München, 1958 (Munich, 1960), s. 182-9: "Recherches sur l'administration de l'empire Byzantin aux IX e XI e siecles" *Bulletin de Correspondance Hellenique*, 84 (1960), s. 1-111. G. Arnakis *O protol Otomanol*, Athens, 1947, Bizans idarî çöküşü ve Türk ilerlemesi arasındaki dönem üzerine kuvvetli bir eserdir.

55) M. Köprülü, "Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülahalar", *Türk Hukuk ve İktisat tarihi mecmuası*, I. İstanbul, 1932, s. 165-313. H. İnalçık, "The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation", *Akten des XI Internatiolen Byzantinisten kongreeses*. München 1958 (Munich, 1960), s. 237-42.